

XIX аср иккинчи ярмида Туронзаминнинг Россия томонидан нисбатан осонгина босиб олиниши сабаблари хусусида гап борганда, кўп холларда, ўлкадаги Кўкон, Хива хонликлари Бухоро амирлиги хукмфармолари ўзаро ахил бўлмагани масаласи таъкидланади. Бу фикр муайян даражада тўғри. Негаки, Россия боскинидан олдинги даврларда ҳам бу уч хонлик орасида турли низолар чикиб, улар бир-бирларининг ерларига хужум қилган, аҳолини талон-торож этган. Бирок Россия императорлари Марказий Осиёни босиб олиш фикрини қатъийлаштирганларидан кейин муттасил равишда хонликларни бир-бирига гиж-гижлаш, улар орасида ўтиб бўлмас чоҳ пайдо қилиш мақсадини амалга оширишга интилдилар. Архив материаллари ҳам буни тасдиқлайди.

Гапни олис даврлардан бошламай, XIX асрнинг биринчи ва иккинчи чорагида юз берган воқеаларга назар ташлай қолайлик. Россия хукмрон доиралари савдогар, сайёҳ никобида кетма-кет жосуслар йўллаб, хонликлардаги ҳақиқий аҳволдан пухта хабардор бўлгач, уларнинг босқинчилик режаларида алдам-қалдам “дипломатия” тобора кўпроқ ўрин эгаллай бошлайди. Жумладан, улар, бир томондан, Россияга юборилган Кўкон, Бухоро ва Хива элчиларидан ўз ёвуз мақсадларини яшириб, хонликларга яқин ҳудудларда ҳарбий истехкомлар қуриш, дарё портларини келажакдаги хужумлари учун мувофиқлаштириш каби номатлуб ишларини гўё хонликлар манфаатини кўзлаб қилинаётгандек кўрсатмокчи бўладилар. Иккинчи томондан, Туронзаминга босқин онлари яқинлашгани сари уч хон орасидаги низони атайлаб қучайтиришга қаратилган манфур дипломатияни император ва унинг энг яқин аъёнлари иштирокида амалга оширишга эришадилар.

Бу сиёсий найранглардан бири 1842 йил баҳорида Кўкон хонлиги амир Насрулло томонидан босиб олиниб, талон-торож қилиниб, оммавий қатл ўтказилиб, бу ҳам етмагандек, бутун хонлик ҳудуди Бухоро амирлигининг таркибий қисми, дея расман эълон этилишидан кейин Россия императори Николай Биринчи томонидан амирга йўлланган мактуб эди. Икки хонлик ўртасидаги бу адолатсиз урушнинг бош сабабчиси амир Насрулло эканлигини яхши билган император амирнинг Кўкондаги галабасидан мамнун эканини билдирган ва унга гўё илтифот кўрсатаётгандек бундай деб ёзганди: “Кўкондаги тахт учун қурашларни бартараф қилиш зарур. Шундан кейин Туркистон ва Тошкент билан Сирдарё бўйигача, Жиззахдан бошлаб Ўратепа, Хўжанд, Кўкон, Маргилон ва Қошғар чегарасигача бўлган ерлар сиз хазрати олийларининг қўлларида

бўлиб, хукмронлик килишингизни истаймиз”.

Вахоланки, бу мактубдан атиги уч ой чамаси аввал, 1842 йилнинг 25 феввалида хонлик элчиси Мухаммад Халил Сохибзода оркали Мухаммад Алихонга йўллаган мактубида айтилиши Николай биринчининг ўзи: “Сизнинг кудратли Россия давлати билан мунтазам равишда дўстона алоқаларда бўлиш истагингизни билиш биз учун гоят ёқимли бўлди. Сизнинг бу яхши ниятларингизни ўз томонимиздан камоли эхтиром ила қабул этамиз. Ишонамизки, сизнинг ўзаро дўстона кўшничилик алоқаларини йўлга қўйиш ҳақидаги самимий гамхўрлигингиз келгусида муваффақиятли натижаларга олиб келади. Сизга барча эзгуликларни тилаб қоламиз” (Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, 715-жамгарма, 1-қайд, 4-иш, 16-саҳифа), деб ёзган эди.

Ана субутсизлигу, ана сурбетлик! Россиядек оламга танилган, кудратли давлатнинг императори уч ойгина аввал дунёнинг барча яхшиликларини тилаб қолган Қўқон хонлигига энди ҳеч бир инсоф-адолатга тўғри келмайдиган ёмонликларни раво қўриб ўтирса-я! Николай Биринчи Қўқон хонлигининг барча ҳудудлари амир Насрулло тасарруфида бўлишини айтиб, гўё унга катта илтифот қўрсатгандек таассурот қолдиради. Лекин орадан бирмунча вақт ўтиб, ҳудди шу ҳудудлар Россия аскарларининг оёғи остида топталди: Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги императорликнинг вассалига айлантирилишидан ташқари, Қўқон хонлигининг номи жаҳон харитасидан бутунлай ўчирилди.

Амир Насрулло томонидан 1842 йили Қўқон хонлигида амалга оширилган хунрезликни мутлақо оқлаб бўлмайди. Нега? Шунинг учунки, ўша вақтдаги Қўқон ҳукмдори ўз юртининг амирлик томонидан шафқатсизларча босиб олиниши, ўзи, укаси, волидаси, хотини, фарзандлари ва бошқа яқинлари билан оломон олдида ваҳшийларча қатл этишга арзийдиган бирор иш қилмаган эди.

Ўша даврнинг ҳақгўй муаррихлари бу ҳусусда бизга аниқ маълумотлар қолдиришган. Улар бу мудҳиш босқинни тузатиб бўлмас ҳато сифатида баҳолашган. Тарихий манбалардан маълумки, амир Насрулло ўз босқинчилик юришини оқлаш учун гўё Мухаммад Алихон отаси уйланмокчи бўлган канизакни никоҳига олиб, шариатга ҳилоф иш тутди, деган даъво билан чиққан. Ўша даврнинг зукко муаррихи Исоқхон тўра Иброт “Тарихи Фарғона” асарида амир Насруллонинг бу ишига аслида нималар сабаб бўлгани ҳусусида қуйидагича ёзади: “Мухаммад Алихон аносини олди деган сўз рост бўлмай, бухорийлар қатллари айтилиши сатри учун қилган қабилаларини тавжиги чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон “оламан” деган Пошшоҳон ойимни ҳуснини эшитиб, гойибона мафтуни жамол бўлуб, муни анча сабаб қилиб қолган экан... Мухаммад Алихонни халқни қўзига осию гуноҳкор қўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбех даркор, деб қилиб, қанча хонзодау мазлума ойимларни қатли бағайри ҳақ қилиб, охируламр мурод ўшал ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухорога олиб кетди”.

Мирзоолим Мушрифнинг “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавокин”ида эса, амир Насрулло босқинининг бошқа бир сабабига ургу берилади: “1252 санада (милодий 1836-1837 йил) Фарғона хони Мухаммад Алихон бирла амир Насрулло ораларида Башогир ном қалъа таъмири ҳусусида мунозаат (низо) бўлди... Башогир қалъаси мунозеъи ва ҳам бошқа сабаблар ила амир Насрулло Баходирхон қўшин қамлаб, Фарғона ўлкасига юрш қилиб, низомий аскарлари бирла осонлик илан Башогирга истило қилиб, андин Ўратепа ва Хўжанд шаҳарларига дохил бўлуб, андин дорулмулки Фарғона бўлуб турган Хўканд устига қилиб, қатл айлаб Бухорога жўнади”.

Ўша давр муаррихларининг барчаси амир Насруллонинг Кўконга килган бу боскини сабабини, аввало, Мухаммад Алихон Кўкон хонлиги сархадлари дахлсизлиги учун амирликка чегарадош Башогир калъасини мустахкамлаганида, колаверса, Мухаммад Алихон никохига олган канизак — Пошшоҳоннинг хусн-жамоли таърифини эшитган амир унга гойибона “ошик” бўлиб колганида кўрадилар.

Амир Насруллонинг бу вахшийлиги ва бошқа кўпдан-кўп номатлуб ишлари борасида гап борганда, ўша давр тарихчилари халк ундан каттик норози бўлиб, амирни ўз исми билан эмас, балки “Ботир кассоб” лакаби билан атай бошлаганини кайд этади. Аксар муаррихлар фикрича, амир Насрулло аъёнлари ичида унга маслахат кўрсатишга, хакикий ахволни юзига айтишга журъат эта оладиган бирор киши бўлмаган. Бирок ўша даврда яратилган айрим тарихий асарларда бошқача маълумотлар ҳам учрайди: амир Насрулло канчалар ўжар, калтафахм ва жаллодтабиат бўлмасин, унинг атрофида амирни дахшатли ишлардан кайтаришга интилган, хатто унинг юзига тик бокиб, бу ишлар кандай мудхиш окибатларга олиб келиши мумкинлигини айта олган жасорат эгалари ҳам бўлган. Масалан, Исхокхон Ибрат “Тарихи Фаргона”да, Мулла Олим Махдум “Тарихи Туркистон”да бундай улкан жасорат, инсоф ва акл эгаларидан икkitаси хусусида алохида тўхталади. Уларнинг биринчиси — саркарда Абдусамад ноиб, иккинчиси эса, шоир Жунайдулло Хозикдир. Амир Насрулло боскинига тоб беролмай, укаси Махмудхон билан бирга кочган Мухаммад Алихонни унинг хузурига тутиб келтирганларида рўй берган воқеани Ибрат куйидагича тасвирлайди: “Амир дархол катлга ҳукм килганда ўз вазирларидан Абдусамад ноиб деган хушманд киши амирга “Жаноби олийларига малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам” деганда, амир “Нима сўздур?” деган экан. Айтибдурки, “Холо Хўканд забт ўлди, Фаргона катта мамлакатдур, канча аскару, сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги махали хавфдур. Агарда хонни онти акид бериб, тавба килдуруб, Хўкандга кўюб, Бухорога тобеъ килинса, бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга бир калкон бўлур эрди”, деганда сўзи амирга маъкул бўлмай, огзига кафш билан урдургон экан”. Абдусамад ноибнинг чинакам жасорат ва тенгсиз донолик намунаси бўлган бу сўзидаги икки жихатга алохида эътибор бериш лозим бўлади. Аввало, Россия Окмасжидни босиб олишидан ўн бир йил илгари Абдусамад бу “махали хавф”ни яккол идрок этиб, дафъ этиш мушкул бўлган ана шу хавфдан амирни огохлантиришга журъат этган. Иккинчидан эса, бу гапни оддий ноиб эмас, балки харбий соҳада катта мутахассис бўлган, ўзи инглизча таълим бериб, инглизча куруллар билан таъминланган 200 чамаси аскар кучи билан хонликни енгилда алохида иш кўрсатган шахс айтмоқда. Аммо жохил ва нодон амир ўйламай-нетмай акл-идрокда, билимдонликда, инсоф-адолатда кўпчиликка намуна бўладиган Абдусамад ноибни халойик олдида каттик беобрў килади ва жазолайди. Кекчи амирнинг бу жазоси хали хамир учидан патир эди...

Амир билан Абдусамад ноиб ўртасидаги муносабатлар ана шу жазолаш воқеасидан сўнг кандай тус олгани ва ноибнинг кейинги фожеали такдири борасида Мулла Олим Махдум ўз китобида кенг маълумот беради:

“1250 (милодий 1834 йил) санада Эронистон тарафидин Абдусамад Табризий ном зот Бухорога келди. Ул одам доно ва фозил ва гоятда хунарманд ва закий ва сохиброй эди. Онинг саъйи ва далолати ила Бухоро мамлакатада бўлган Эрон асирларини сотиб олиб ва бошқа важхлар илан олиб, икки юзга якин жамлаб, англис тартибида низомлик аскар тартиб килиб ва бошқа уруш асбобларини хозирлаб, отларга таълим бериб, адади оз бўлса ҳам, яхши мунтазам аскар ахдос килди... Абдусамадга ноиблик рутбаси

берилиб, амир Насрулло наздида макбул, гоятда эътиборлик бўлди. Бир неча замонлардан кейин хассод ва душманлари кўпайиб, хар хил макрух тадбирлик сўзлар илан амир Насруллони онинг хусусидаги ихлос ва мухаббатини кайтариб (ноибнинг асосий айби Кўконда амирга маслахат кўрсатишга журъат этгани эканлигидан муаллифнинг хабари йўқ чамаси — Ш.Ю.), охир тўпхона раёсатини бир нодон, жохил саркардага топшуруб, Абдусамадни онинг фармонида кўйди. Абдусамад бу ишдин гоятда ору номус килиб, ниҳоятда кўнгли ранжиб, ораларида кудурат пайдо бўлуб, амирнинг ямон ниятидин хавфу талошга тушуб, Бухородан кочмок фикри илан Шахрисабз хокими илан аҳду паймон килиб, амир Насруллонинг Шахрисабз урушида Абдусамад ўз табааси ва тўплари ила амирдин кўб илгари кетганликдин амир ваҳима килиб, тўхтамокка амр бериб, киши юборса ҳам кулок солмай кетиб тургонда, амир кетидин аскар юборуб, Шахрисабзга якин келганда мухораба килиб, олиб кайтиб, они зиндонга солиб, охири муни ҳам катл килди”.

Амирга бир мартагина тўгри маслахат беришга журъат этган, амирлик учун сув ва хаводек зарур бўлган доно ва зукко саркардани катл этиш билан амир Насрулло асло кечирилмас гуноҳ килгани, унинг бу азим гуноҳи амирликка канчалар кимматга тушгани хакида кейинрок фикр юритамиз.

Бўлар-бўлмасга хадиксирайверадиған, нодон, жохил, кекчи амирнинг Кўкон юришидаги килмишлари тарих олдида унинг юзини каро килажағини башорат килган ва бу ҳақдаги фикрини амир юзига қашатғич бир байт билан айтган мислсиз жасорат соҳиби Хозикнинг ҳаёти ҳам фожиаги тугамаслиги мумкин эмас эди. Бу хусусда “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавокин”да Мирзо Олим Мушриф қуйидагича маълумот беради: “(Хўканддин) неча манзилу марохил тай айлаб Бухорога якин борганда... амир Баходирхон хурсандлик килиб, Мирзо Жунайдулло Махдум Хозик мулаққабим, шайхулислом Хиротийнинг ўғуллари эрди, амири Бухорога кеча-кундуз ҳамнишин эрдилар, зиёда густоҳ эканлар, амир фармойиш килдиким: “Бизни бу сафардин бозафар келганимизга бир фард байт машк килиб, бир нимарса айтинг”, дедилар. Дархол бу байтни ўқудиларким, назми Хозик:

Буриди бар кади худ аз маломат,
Либосе то ба домони киёмат.

(Таржимаси: Ўз қаддингга ёмонликлардан шундай бир либос бичтириб қийдинги, у устингда қиёматгача қолади.)

Амирнинг жаҳли келиб, рангида катра қон қолмади, то ўрдасига доҳил бўлгунча сўзламади. Махдум Хозик таваҳхумга қолдилар ва ўшал кеча отланиб, Шахрисабзга ўтиб кетдилар... Амири Бухоро даргазаб бўлуб, неча муддатдин бери Душабой деган бир ўғрини зиндон килиб қўюб эрди, ани чақириб бир фармойиш қилдиким: “Сен агар Махдум Жунайдни ва эшон Шофеъни бошларини олиб қелсанг, банддин озод қиламан”, деди. У ҳам қабул килиб, Шахрисабзга қелди...

Қазоро бир қун Душабойни бир одам қасал суратида олиб қелиб, “Таксир, бунга дору беринг, қасал бўлубдур”, деб. Шу қеча ётиб бошларини олиб, қечалаб амири Бухорога манзур қилди эрса, инъом-эхсони билонихоялар сарафроз айлади”.

Хуллас, амир Насруллони қўпдан-қўп қўлларининг мудҳиш оқибатлари борасида оғохлантиришга журъат этган сарой аъёнлари оз бўлса ҳам учрайди. Улар ўз бошларини қотил қиличи остига қўйиб бўлса-да, шундай фидойилик қўрсатганлар. Аммо

жохил амир ўзининг машъум гунохлари, уларнинг фожеий окибатлари хакида ўйлаб кўришни ҳаёлига ҳам келтирмаган.

Юкорида биз Абдусамад ноиб амирни мудхиш котилликдан кайтаришга журъат этгани хусусида сўз юритган эдик. Доно ноиб ўз мулохазасини Россия хужуми хавфи мукаррар бўлиб колгани, бу хавф нихоятда жиддийлиги билан изохлаб, уни бартараф этиш тадбирини ҳам кўрсатган эди. Бирок амирликнинг харбий куч-қудратига ҳаддан ташқари юкори баҳо берган амир, бу маслахатни назар-писанд қилмаганидан ташқари, ноибни ошқора жазолаб, акли ноқислигини яна бир марта намойиш этади.

Боз устига, худди ўша кезлари император Николай Биринчи амирнинг Қўкон хонлигида қилган барча ярамас ишларини маъқуллаб, ҳатто хонлик ҳудудида амир ҳукмфармолик қилишини иташини билдириб, элчи орқали расмий мактуб йўллагани амир

Насруллонинг бебошлигини янада ошириб юборган ва у эндиликда Россия босқинидан хавф-харосни йигиштириб, буткул бепарволикка, айш-ишратга берилиб кетган эди.

Россия Туронзаминни босиб олишга қатъий қарор қилганидан воқиф бўлган Англия ҳукумати ўз манфаатларидан қелиб чиқиб, бунга йўл қўймаслик режаларини тузган эди.

Бу режага қўра, Қўконда амир амалга оширган қонли воқеалардан илгарирок Ўрта Осиёдаги уч хонликка ўзининг икки қобитини — полковник Стоддарт билан капитан Коноллини юборган эди. Стоддартга Бухоро амирлигида, Коноллига эса Хива хонлигида ҳамда Қўкон хонлигида юрт ҳукмдорлари билан учрашиб, уларни Россия босқинига қарши биргаликда қурашишга тайёрлаш, бу ишда уларга инглиз ҳукуматининг амалий ёрдами қандай бўлишини тушунтириш вазифаси юкланган эди.

Машхур Исмоилбек Гаспирали “Таржумон” газетасининг 1906 йилги сонларида эълон қилинган “Тарихи жадидаи Туркистон”, Мулла Олим Маҳдум эса, кейинроқ, “Туркистон вилоятининг газети”да чоп этилган “Тарихи Туркистон” асарларида бу миссиянинг бош мақсади нималардан иборат бўлгани хусусида фикр билдирадилар.

“Стоддартнинг маслағи, — деб ёзади И.Гаспирали, — инглизлар томонидан Бухорога бирор қасд ёки зарар қелтирилмаслигига жаноби амирни ишонтириб, бошқа бир давлатнинг қасд ва тажовуздан мудофаа этиш истаклари баёнидан иборат эди.

Шунингдек, агар амир муносиб кўрса, Бухоро аскарини янги ва тезотар тўплар ила аслахалантирмоқ, аскарини муаллимлар бермоқ ва Русиянинг яширин ҳаракат ҳамда мақсадидан Бухоро ҳукуматини хабардор қилмоқ эди”.

Миссиянинг асосий мақсади борасида Мулла Олим Маҳдум қитобида ҳам шунга ўхшаш фикрлар баён этилади.

Муаррихларнинг шохидлик беришларича, худди шу мақсадда Хива ҳамда Қўконга борган капитан Конолли юрт ҳукмдорлари Оллоқулихон ва Муҳаммад Алихон билан музокаралар ўтказиб, Англия қироллик ҳукумати таклифларига уларни қўндиради. Аммо Бухорога навбат қелганда, амирнинг тадбирсизлиги ва жохиллиги туфайли Россия босқинидан омон қолишнинг тарих берган бирдан-бир имконияти бутунлай қарбод этилади, ҳар икки элчи инсоф ва адолатга зид равишда қатл этилади.

Воқеа бундай бўлган эди:

Россиянинг Туронзаминни босиб олиш режасини амалга ошириш муддати тобора яқинлашиб қелаётганидан разведка маълумотлари орқали хабардор бўлган Англия ҳукумати ўз манфаатларига зид қелаётган бу босқиннинг олдини олиш пайига тушади.

Бу ниятини амалга ошириш учун 1838 йили дастлаб Бухорога полковник Миралай Стоддарт деган кишини махсус топширик билан юборади. Стоддартни икки марта қабул қилиб, у орқали инглиз ҳукумати ниятидан воқиф бўлган амир элчи таклифига ҳеч

кандай жавоб бермайди. Орадан бир оз вақт ўтгач, элчи от устида Регистондан ўтганини эшитган хаддидан ошган амир Насрулло ўйламай-нетмай Стоддартни зиндонга ташлатади. Элчидан дом-дарак йўқлигидан ташвишга тушган инглиз ҳукумати турли каналлар орқали Стоддартнинг ахволидан хабар топиб, Россия ҳукуматидан воситачилик кўрсатишини, элчини Бухородан чиқариб, ўша вақтларда Англия ҳукмронлик қилаётган Афғонистон ҳудудига ўтказиб юборилишига эришишни сўрайди. Россия ҳукумати эса, худди ўша даврда бошқа бир юмуш билан Бухорога юборилган ўз элчиси Бутаковга икки йил чамаси зиндонда азоб берилиб, сўнг бўшатишган, аммо Бухородан кетишига йўл бермай ушлаб турилган Стоддарт хусусида амир билан сўзлашиб, Англия ҳукумати илтимосини адо этишга кўмаклашиш хусусида кўрсатма беради. Бирок кибру хавоси оламга сигмаган амир бу вақтда Кўкон хонлигини босиб олиш учун жўнаётган бўлиб, Россия элчиси Бутаковни ҳам Регистонда от устида кеккайиб ўтирган холида “кабул” қилади. Шундай бир вазиятда Бутаковнинг Стоддарт борасидаги илтимоси амалга ошмагани ўз-ўзидан маълум.

Хуллас, Стоддарт масаласини хал этишни хохламаган амир Кўкон юришига отланади. Амир Насрулло Кўконда, тўғрироғи, Махрамдаги ўз қароргоҳида турган чоғида унинг ҳузурига Англия томонидан Хива ҳамда Кўкон хонликларига худди Стоддартники сингари миссия билан юборилган капитан Конолли илгарирок Хивага бориб, Оллоқулихонни инглиз ҳукумати таклифларига қўндирган, кейин айланма йўллар билан Кўконга келиб, Кўкон хони Муҳаммад Алихонни бу таклифларга асосан унатган эди. Бирок Конолли хали Кўкондаги ишларини саранжомлаб улгурмай, амир Насрулло мўри малахдай қўшини билан хонлик ҳудудларини эгаллаб олган ва ўзи Махрамда қарор топиб, Коноллни ҳузурига чақиртирган эди. Энди Конолли олдида икки йўл турар, биринчи йўл — Кўкондан яширинча қочиб кетиш, иккинчиси эса, ўлим хавфидан қўрқмай, амир Насрулло қароргоҳига бориб, унга ўз максadini тушунтиришдан иборат эди. Коноллига хайрихоҳ бўлган Кўкон аъёнлари унга хонлик ҳудудидан хуфий равишда жўнаб кетишни маслаҳат берадилар. Бирок Конолли нима бўлса ҳам, амир Насрулло ҳузурига бориб, у билан гаплашишга қарор қилади. Амир билан биринчи учрашувдаёқ унинг иши чаппасидан кетади. Элчининг ниятидан воқиф бўлган амир Насрулло дарҳол уни сарбозлар кўрикчилигида Бухорога, ҳамюрти ва ҳамкасби Стоддарт ташланган зиндонга жўнатади.

Кўконда ўн кунча туриб шаҳарни қонга ботирган, юзлаб бегуноҳ эрқағу аёлни, ёшу қарини қатл этган, ҳазинани ҳам, хусусий кишилар бойликларини ҳам эгаллаб олган, уч юзга яқин гўзал аёлни чўри сифатида ўз юртига жўнатган амир Насруллога худди ўша кунлари Россия элчиси император Николай Биринчининг махсус табрик хатини олиб келиб топширган эди. Россия императори томонидан шиширилган, аслида эса лакиллатилган амир Насрулло Кўкон хонлигини Шералихон эгаллаб олгунча ўтган икки ярим ой чамаси вақт ичида яна ҳам пишкириб, босар-тусарини билмай қолади, зулм-истибдоди ҳар қачонгидан ошиб кетади. Худди шундай бир шароитда ҳақ-ноҳакни, яхши-ёмонни, гуноҳ-савобни ажратишга сира ҳам қодир бўлмай қолган амир Насрулло Англиядек буюқ давлат томонидан амирликка ҳаёт-мамот масаласида кўмак бериш таклифи билан келган икки элчи-зобитни ўз ҳузурига чақиртиради.

Бу чақиртириш воқеаси қандай фожа билан тугагани хусусида Мулла Олим Маҳдум бундай хабар беради: “Насруллохон Хўкандни тор-мор қилиб, эзиб, Бухорога қайтганда инглиз элчиларига дини исломни қабул қилмоққа таклиф қилди. Инглислар жавобида: “Ҳукуматимиз тарафидан Мовароуннахрга маъмурият ила қелдур, дин тарқ қилмоққа

ёки динни қабул қилмоқга қелмадук, умид қиламиз, шунга қараб муомала қилинсун”, дебдурлар. Бу ражоларига қарши жаллодга буюруб, элчиларни бошин қесмок ила муомала қилинди. Инглиснинг хайрихоҳона муомаласига бу тарика жавоб берилди”. Исмоилбек Гаспирали ҳам бу хусусда алоҳида изтироб билан ёзади: “Хива, Бухоро ва Хўқанд хонларини иттифок этдириб, замонавий аскар ва қурол тайёрлатиб Русия тажовузига бас қеладиған ҳолни қелтиришни истаған Англия ҳукуматининг элчиларига шу тарика муомала қилинди”.

Чиндан ҳам, уч хонликни Россия босқинига муносиб зарба бера оладиган даражага қўтаришнинг, юрт мустақиллигини сақлаб қолишнинг тарих берган бир имконияти нодон ҳукмдорнинг жохиллиги ва аҳмоқона сиёсати туфайли барбод этилган эди.

Амир Насрулло шахси масаласида кишини ўйлантирадиган яна бир жиҳат бор. Бу ўринда гап Россиянинг ўша даврдаги энг йирик амалдорлари амирнинг такаббуруна ва нодонларча сиёсатидан мамнун бўлганликлари, унинг шахсига ўта баланд баҳо берганликлари ҳақида бормоқда. Оренбург корпуси қўмондони генерал-адъютант Безак 1861 йил 10 январда Россия ҳарбий вазири Чернишевга йўллаган маълумотномасида амир Насрулло ҳақида қуйидаги сўзларни ёзади:

“Ажойиб ақл эгаси, энг уддабурон ва моҳир сиёсатчилардан бўлмиш Насрулло Бухорода ҳукмронлик қилган 34 йил давомида Туркистондаги барча халқлар устидан алоҳида бир жозибали қудратга эга бўлди” (РМД архиви, 715-жамгарма, 1-қайд, 23-иш, 175-саҳифа). Чор амалдорлари амир Насруллога бундай баҳо бериши оқина қорадан, яхшини ёмондан, савобни гуноҳдан ажрата олмаган бу нодон ҳукмдор юргизган сиёсат Россия ҳукуматининг мустамлакачилик мақсадларига мувофиқ қелганлигидан эди, деб ҳисоблаш мумкин. Амирнинг бу сиёсати қандай дахшатларга олиб қелиши муқаррарлигини тез орада юз берган воқеалар яққол қўрсатди.

1842 йил баҳорида Қўқон хонлигини қонга ботириб, унинг барча ҳудудларини Бухоро амирлиги мулки дея эълон қилиб, ўша давр муаррихлари таъбирича, “Иброҳим ҳаёл деган тарёқий”ни хонликка ноиб сифатида қолдирган амир Насрулло тез орада қаттиқ зарбага учрайди, Қўқонда тахтни Қўқон хонлари авлодидан бўлган Шералихон эгаллаб олади. Бундан даргазаб бўлган амир Насрулло ўзининг қатта қўшини билан яна Қўқон сари йўл олади. Лекин бу сафар хонликни қайта бўйсундиришнинг иложи бўлмайди. Амир Қўқон қалъаси деворлари ёнида икки ой чамаси шаҳарни қамал қилса ҳам ўз мақсадига эриша олмади турган бир вазиятда Оллоқулихоннинг ўғли Раҳимқулихон бошчилигидаги қўшинлар Бухоро амирлиги ҳудудларига бостириб қириб, қалъа ва истехкомларни бирин-кетин эгаллаб олаётганлари ҳақида хабар қелади. Амир Насрулло ўз қўшинлари билан орқага қайтиб, хивалиқларга қарши урушишга мажбур бўлади. Шу муносабат билан муаррих Поён Равшанов бундай ёзади: “Амир хивалиқларга қарши тирик жоннинг ҳаммасини, қарийб юз минг қора черикни жамъ қилган бўлса-да, мағлубият, минглаб одамларнинг асир қилиб олиб қетилиши уни ақлан мажруҳ этиб қўяди. Бухоро қора черигининг Хивага қарши жавоб юриши қилиб, Ҳазорасп ёнида буткул тор-мор қилиниши, амирнинг ўзи қочиб зўрга жон сақлаши унинг кейинги ҳаётида машъум асоратлар қолдирди... Амирнинг муттасил қаҳру қазабда бўлиши, айтадиларки, Хива хони талонидан сўнг қарийб тўрт йил давом этади. Шу йиллар ичида амир Насруллонинг бирор марта қулганини, аъёнлари билан очилишиб гаплашганини ҳеч қим қўрмаган ва билмаган” (“Малика Қенағас ойим ёҳуд амир Насруллонинг ўлими қиссаси”). Золимлиги, ақли ноқислиги ва бемаъни қибру ҳавоси учун амир Насруллонинг бошига тушган қало-офатлар қуғина эмас. Ҳатто унинг ўлимига ҳам ана шу ярамас феъл-атвори

ва килмишлари сабаб бўлади. Амирнинг чексиз зулмларидан тўйиб кетган хотини Кенагасбегим халк касоси амалга ошувига эришади. “Насрулло Баходирхон 5 октабр (1860)да Самарканддан кайтиши биланок вафот этди, — деб ёзади Оренбург корпуси кўмондони генерал Безак 1861 йилнинг 10 январида Россия харбий вазирига йўллаган маълумотномасида. —Унинг хотини, ўз акаси маслахатига кўра, Насруллонинг дорисига захар аралаштирганини чиндан ҳам бўйнига олган. Бунинг учун амир ўша захоти хар икки жиноятчини ҳамда ўз табибини ўлимга хукм этган”.

Махаллий муаррихлар асарларида эса амир Насрулло маст холда ухлаб ётган чогида Кенагасбегим исмли хотини кулогига симоб куйиб ўлдиргани айтилади. П.Равшанов амир кулогига симоб куйилганидан кейинги воқеаларни ўз китобида куйидагича баён этади: “Чалажон Кенагас ойимни икки боласи жасади билан кўшиб, Арк елкасидаги кадимий Чилдухтарон гўркудугига ташлаб юбордилар. Айтадиларки, бу кудук ичи пишик гишдан ишлаб чиқилган бўлиб, борхо-борига тиг кадаб чиқилган экан. Чуқурлиги йигирма кулоч бўлган кудукка ташланган инсон танаси то пастга етгунча нимта-нимта бўлиб кесилиб тушаркан”.

Дунёга факат ёмонлик учун келган амир генерал Безак маълумотномасида битилганидек, ўзи ўлим талвасасида ётгани холда ҳам тавба-тазарруъ ўрнига хотини, кайногаси ва шахсий табибини ўлдиртириб, сўнгра жон бериши ёки П.Равшанов китобида ёзилганидек, Кенагасбегимни икки гўдак фарзанди билан ажал кудугига ташлатиши хар кандай кишини ёка ушлатмай кўймайди. Катта ёшли муҳолифлари чеккан азоб-укубатлари учун амирдан ўч олишгани балки тўғридир. Лекин амир Насруллонинг ўз пушти камаридан бўлган икки бегунох гўдак унинг фармонида кўра ўлим кудугига ташланишига кандай тоқат қилиш мумкин.

Амир Насруллонинг барча килмишлари унинг ўзи билан каро ерга кўмилиб кетса қошки эди. Лекин ундай бўлмади. Бухоро хонлигини Россия асоратидан саклаб қолиш максатида полковник Стоддарт ва капитан Коноллини бу ўлкага йўллаган, лекин ўз элчилари амир томонидан ҳеч бир асоссиз қатл этилганидан қазабга келган Англия ҳукумати тез орада Бухоро хонлигига муносабатини кескин ўзгартиради. Бу ҳақда илгарирок номи айтилган Безакнинг 1861 йил 29 ноябрдаги қайдларида куйидагича ёзилган: “Англия ҳукумати Бухоро хонлигини бутунлай қучсизлантиришни мўлжалламокда. Англия Афғонистонни Ўрта Осиёнинг қудратли давлатига айлантиришни кўзда тутиб, унга Бухоро, Хива ҳамда Кўкондан баъзи вилоятларни кўшиб олмакчи.

Агар биз Тошкентда қарор топиб, Кўкон орқали Хитой Туркистони билан алоқани таъминлагуни мизгача инглизлар бунга улгуришса, улар Ўрта Осиёда тўла ҳукмрон бўлиб оладилар, Ўрта Осиёнинг савдоси ҳам Хитой Туркистони савдоси билан қайтмайдиган бўлиб улар қўлига ўтади”.

Амир Насруллонинг килмишлари, қасофати шулар билангина тугамади. Амир вафотидан олти ойча кейинок ўша Безак Россия харбий вазирига бундай деб ёзади:

“Музаффар баҳорда яна Кўконга қарши харбий ҳаракатлар бошлашга тайёрланмокдаки, шундай қилса биз учун гоёт фойдали бўларди, албатта“. Бу маълумотнома чор мустамлакачиларининг Ўрта Осиёдаги хонликлар орасига низо солишдан иборат ёвуз максатини яна бир бора кўрсатади. Амир Насрулло сиёсати эса, душманларга қўл келган эди. Бу сиёсат йиллар давомида унинг авлодларига ҳам, бутун Бухоро амирлигига ҳам катта фалокатлар келтиришда давом этди.

“Амир Насруллонинг бу хато сиёсатининг натижаси йигирма беш йилдан кейин ўгли

амир Музаффархоннинг асрида ҳам давом этиб, Тошканд ва Самарканд Россия тарафига ўтгандан кейин жадал тамом бўлди”, деб ёзади Мулло Олим Махдум “Тарихи Туркистон”да.

Самарканд ва Тошкентдан ташкари, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах каби йирик вилоятлар Россия томонидан босиб олинганидан чексиз хавотирга тушган амир Музаффар бу кучли душманга қарши курашишда ўз қўшнилари — Кўкон ва Хива хонларидан мадад сўрашга мажбур бўлади. Бирок амир Насруллонинг замон-замонларга етгулик ёвузликларини унута олмаган хонлар бу илтимосни рад этадилар.

Энди Музаффархоннинг бир вақтлар ёрдам беришни астойдил истаган, лекин элчилари амир Насрулло томонидан хиёнаткорона катл этилган Англия ҳукуматидан ёрдам сўрашдан бўлак чораси қолмаган эди. Нихоят, амир Музаффар Буюк Британиянинг Хиндистондаги олий комиссари лорд Лоуренс ҳузурига ўзининг Аббосхожа исмли элчисини махсус мактуб билан жўнатади.

Амир томонидан йўлланган форс тилидаги бу илтижо-мактубда, жумладан, қуйидаги сўзлар битилган эди: “...Бир гуруҳ одамлар бу ерни (Бухоро амирлиги ҳудудларини демокчи — Ш.Ю.) ўз тасарруфига олишга киришди ва икки томон ўртасида жанг бошланди. Ислом аҳли уруш маҳоратининг етишмаслиги туфайли босқинчиларга қарши чика олмади ва натижада айрим ерларни руслар босиб олди. Такдир тақозоси билан у ерлар руслар қўли остига ўтиб қолди... Ҳозирги вақтда ислом аҳли руслардан қутула олади ва халқ манфаати йўлида ёрдам сўраб Сизга мурожаат этади. Ҳозирда ҳар бир ҳаракат қулай вазиятга боғлиқ. Сиз бизнинг истакларимизни қабул этиш билан халқимизнинг манфаатларини инобатга олган бўласиз”.

Аммо лорд Лоуренс томонидан Англия ҳукуматига етказилган бу мактубга Лондондан бирор жавоб ҳам, икки мамлакат муносабатларида бирор ижобий ўзгариш ҳам бўлмайди. Оқибатда, вазият тобора кескинлашиб, орадан уч йил чамаси вақт ўтгач, Россия Бухоро амирлиги ҳудудини бутунлай босиб олиб, уни ўз вассалига айлантиради. Амир Насрулло ўз ҳукмронлигининг атиги бир йилида — 1842 йили йўл қўйган икки мудҳиш хато — аввало, Кўкон хонлигини босиб олиб, қатлиом ўтказиши; ниҳоят, Англия ҳукумати томонидан олижаноб таклиф билан юборилган элчилар Стоддарт ва Коноллини қатл эттиришининг қасофати Бухоро хонлигигагина эмас, балки Кўкон ҳамда Хива хонликларига ҳам уриб, бутун Туронзамин Россия томонидан осонгина босиб олинishiга йўл очиб берди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2005 йил 24-сонидан олинди